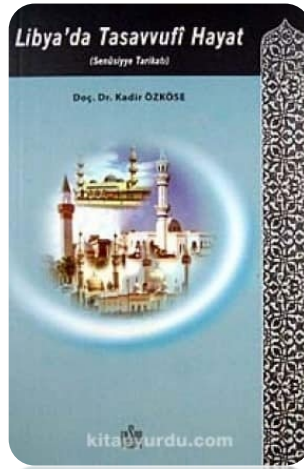

Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)

Kadir Özköse, Ensar Yayıncılık, Konya, Mayıs 2008, 374 sayfa.

ISBN: 978-99944-462-17-4

Hamit Demir*

“Afrika, batı genel tarihinin kara sayfalarını oluşturmaktadır.”

Kadir Özköse tarafından doktora tezi olarak hazırlanan eser, Libya menşeli Senûsiyye tarikatını ele almaktadır. Ülkemizde konuya ilişkin özgün bir çalışmanın olmayışı ve Senûsî hareketinin Milli Mücadele'mize sağladığı doğrudan katkı Özköse'yi bu alana yönelten en temel iki faktör olmuştur. Her ne kadar Libya ile ülkemiz arasında coğrafi bir yakınlık söz konusu değilse de din, kader ve kültür birliği, Afrika araştırmalarını cazip hale getirmekte, bölgede son iki asırda zuhur eden siyasi ve sosyal hareketlerin tasavvuf orjinli olması da

* Ar. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı, hdm@gmail.com

siyaset-tasavvuf ekseninde özgün bir çalışmaya gerekli kılmaktadır. Son olarak batılı araştırmacıların sömürge düzenlerine hizmet etmek gayesiyle yaptıkları ve askeri raporlar halinde devletlerine sundukları Afrika özelinde yapılan objektiflikten uzak, ısmarlama ve İslam dünyasının zararına çalışmalara mukabele etme ihtiyacını da ifade etmeliyiz. Yani Afrika üzerine yapılacak iyi niyetli ve objektif çalışmalar, batılıların yaklaşımlarının aksine Afrika'yı İslam tarihinin beyaz sayfaları haline dönüştürme gayesine matuftur.

Bir giriş ve dört bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde araştırmının konusu, amacı ve metodu serdedilmekte ayrıca tez yazımında müracaat edilen Senûsî hareketinin temel eserleri, tarikata dair batıda ve İslam dünyasında yapılan çalışmalar değerlendirilmektedir. Birinci bölümde, Kuzey Afrika ve Libya'nın durumu irdelenmekte, ikinci bölümde tarikatın doğuşuna değinilmekte, teşkilat yapısı incelenmekte ve şeyhleri hakkında bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölümde ise tarikatın genelde bütün tasavvuf geleneği, özelde ise Afrika tasavvufunda fikrî açıdan durduğu yeri tespit etmeye yönelik tahlillere yer verilmektedir. Bu bağlamda tarikatın tasavvuf anlayışı, İmam Gazali'den etkilenme boyutları, sapkın sözde sûfi hareketlere karşı tutumu, mücâhede ve zühd anlayışı, öngördüğü mürid-mürşid ilişkisi ve velayet düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca tarikatın silsileleri, ritüelleri, fikhî ıslahat girişimi ve siyasi düşüncesi bu başlıkta ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde de tarikatın içinde neşet ettiği ve faaliyet gösterdiği topluma içtimâî, ilmî, iktisâdî ve İslâmî katkıları değerlendirilmektedir.

Berberî kabilelerin yaşam alanı olan Kuzey Afrika on üçüncü yüzyılla birlikte İslam'la tanışmış, 15. yüzyılın başlarında Osmanlı himayesine girmeye başlamıştır. Osmanlı'nın tayin ettiği vali, mutasarrıf ve dayılarla yönetilen Kuzey Afrika, on yedinci yüzyılla birlikte merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen bazı yerel yöneticilerin özerkliğini ilan etmelerine sahne olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında ise sanayileşme sürecinde Avrupa'nın ucuz hammadde için sömürdüğü, tüketim pazarı için köleleştirdiği bir coğrafya olarak siyasi istikrardan yoksun bir hale gelmiştir.

Kuzey Afrika henüz on üçüncü yüzyılda medreselerin kurulduğu bir bölgedir. Öyle ki bugün Tunus'ta faaliyetlerini sürdüren Zeytûniye Medresesi o dönemde kurulmuştur. Fas'taki Karaviyyîn Üniversitesi ise hem İslami ilimler hem de fen bilimleri öğreten bir eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Bölgenin ilmî zenginliği, siyasi çöküşle birlikte yerini kısır tartışmalara ve menfaat çatışmalarına bırakmıştır.

Tasavvufî akımlar Kuzey Afrika'da etkin bir rol oynamakta, bölgede tekke-medrese çatışmasına rastlanmamaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre bu durum, tarihi çekişmelerin âlim ve sûfilere yansımaması, bölgede Şia'nın olmayışı, dinî ve sosyal görevlerin tekke ehli tarafından yapılması gibi sebeplere dayanmaktadır.

Kuzey Afrika'da birçok tarikat tekkeler vasıtasıyla irşad faaliyetinde bulunmuştur. Bunlar arasında Kâdiriyye, Ticâniyye, Şâzeliyye, Tayyibiyye, Derkaviyye, Arûsiyye, Medyeniyye, İseviyye, Semmâniyye, Reşîdiyye ve Mirgâniyye bulunmaktadır. Bölgedeki tasavvuf hareketlerinin en dikkat-i calip tarafları İslam'ı tebliğ hareketleri ve maruz kaldıkları sömürge faaliyetlerine başkaldırmalarıdır. Söz gelimi Fülânî hareketi putperest kabileler arasında tebliğ yapmış, Tekrur hareketi Batı Sudan'ın Fransız sömürgesinden kurtulmasını amaçlamış, Sudan Mehdî hareketi Mısır ve Sudan'da İngilizlere karşı mücadele etmiş, Somali Mehdî hareketi İngiliz ve İtalyan ordularını çok defa mağlup etmiş ve Emir Abdulkadir el-Cezâirî hareketi ise Fransız'ların Cezayir'e yerleşmelerini engellemeye çalışmıştır.

İdrisiyye'nin bir şubesi olan Senûsîlik, karşılaştığı sosyal, siyasal, ekonomik ve dinî nedenlerle özgünleşmiş bir tarikattır. Tarikat, şeyhinin vefatı üzerine Muhammed b. Ali Senûsî'nin 1837 yılında Hicaz'a gidip Ebu Kubey's dağının eteklerinde tekkesini kurmasıyla irşad faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle Kuzey Afrika'daki istikrarsızlığın ve problemlerin köklü bir çözüme kavuşturulmasını hedefleyen tarikat, bir ıslahat hareketi olarak Cezayir'de yerleşmeyi hedeflediyse de Fransız istihbaratının engellemelerine maruz kalınca Libya'yı merkez olarak belirlemiştir. Bölgenin içinde bulunduğu durum ıslahatı gerektirdiği için tarikat sosyal hizmet, manevi inkılap, ıslahat ve ittihâd-ı İslam düşüncesini benimseyen siyasi bir yapıya evrilmiş, bir direniş örgütü hüviyetine bürünmüştür. Bu durumun bir gereği olarak ve bölgenin batılılarca işgali öngörüldüğü için askerî birlikler oluşturulmuş, tekkeler kurulurken saldırılara karşı koyulabilecek stratejik yerler tercih edilmiştir.

Tarikat şeyhliği başlarda devamlılık maksadıyla babadan oğula geçmekte iken daha sonraları bu sistem bazı olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Tarikatta yol almış kimselerden oluşan Niyabet Meclisi üyeleri ve zaviye şeyhlerinin katılımıyla senede bir defa 1854-1895 yılları arasında tarikatın merkezi olan Cağbub'da kongre düzenlenmesi tarikatın bir âdeti haline gelmiştir.

Tarikatın kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî, Hz. Ali'nin soyundan bir zat olup Cezayir'in Müsteğânem kasabasında 1787 tarihinde dünyaya gelmiştir. Senûsî'nin hayatında en dikkat çekici durum babasını 2 yaşında iken kaybetmesi üzerine İslâmî ilimleri halası Seyyide Fatıma'dan tahsil etmesidir. Onun da vefatıyla Fes'e gidip Karaviyyîn Medresesi'ne intisap eden Senûsî'nin, Derkavî ve Ticânî şeyhleri ile tanışması burada, İdrisîlikle teması ise 1825 yılında Hicaz'da gerçekleşmiştir. İbn İdris ile on üç yıl süren birlikteliğinden sonra Senûsî, şeyhi tarafından halife tayin edilmiş ve tarikatın başına geçmiştir.

Senûsî'nin edebiyat, matematik, kelim, fıkıh, tarih, soy bilim ve tasavvuf alanında yazılmış 18 eseri vardır. Ayrıca kaynaklarda kendisine isnad edilen 23 eser daha zikredilse de ilgili eserlerin Senûsî'ye aidiyeti net değildir. *Es-Selsebilü'l-muayyen*, *Hidâyetü'l-vesîle* ve *Risâletü's-sülûk* adlı eserleri tasavvuf alanında yazılmış olanlardır. Özellikle mezkûr ilk eserinde Senûsî, kırk tarikattan icazet aldığını belirtmekte ve her tarikatın ilke ve esaslarına değinmektedir. Buna göre Senûsî Kâdiriyye, Rifâiyye, Şâzeliyye, Halvetiyye, Nakşbendiyye ve Mevleviyye gibi İslam dünyasının genelinde tanınan ve tasavvuf tarihinde adlarından çokça bahsedilen tarikatlardan icazet almıştır. Senûsîlik her ne kadar Şâzeliyye'nin bir kolu İdrisiyye'nin devamı gibi görülse de Muhammed Mehdî'ye göre tarikat sünnet-i seniyyeye tam ittiba anlayışı ile Hz. Muhammed'e (sav) isnat edilmekte ve kendisini Muhammediyye adıyla isimlendirmektedir.

Tarikatın ikinci şeyhi Muhammed Mehdî es-Senûsî, 1844 yılında Cağbub zaviyesinde dünyaya gelmiştir. Adının Mehdî konması İslam adına ihya faaliyetleri gerçekleştirmesi temennisine matuftur. 7 yaşında hıfzını tamamlayan, babasından ve muhtelif hocalardan dersler alan Mehdî 1859'da babasının vefatı ile tarikatın şeyhi konumuna gelmiştir. Tarikatın devlet hüviyetine bürünmesi ve sömürgecilere karşı silahlı direniş faaliyetlerine başlaması da Mehdî'nin gayretli çalışmaları ile olmuştur. Tarikatın bu faaliyetlerinde başarılı olması tekke teşkilatının aynı zamanda bir istihbarat

teşkilatı gibi ciddi ve gizlilik içinde çalışmasına bağlanmaktadır. Ancak yüzyılın sonuna doğru Senûsiler mücadelelerini daha fazla sürdürememiş ve Fransızlarla anlaşmak zorunda kalmıştır. Mehdî'nin 1902 yılında vefatı ile de hem direniş hareketleri hem de tarikatın parlak yılları sona ermiştir.

Muhammed Mehdî'nin vefatıyla yeğeni Ahmed Şerif hareketin liderliğine geçmiştir. Kendisinin Senûsiliğe dair *ed-Dürretü'l-ferdiyye fî beyâni mebni't-tarîkati's-Senûsiyye* ve *el-Envâru'l-kudsiyye fî mukaddimeti't-tarîkati's-Senûsiyye* adlı iki eseri bulunmaktadır. Hayatı direniş hareketlerine riyaset etmekle geçen Ahmed Şerif, 1917'de İstanbul'a gelmiş ve Sultan Vahdettin'e kılıç kuşandırmıştır. Payitahtın işgali ile Anadolu'ya geçen Ahmed Şerif, Anadolu direnişine katkı sağlamış birisidir. Ayrıca Libya direnişinin efsanevi ismi Ömer Muhtar da Ahmed Şerif'in halifelerindedir.

Tarikatın dördüncü şeyhi, babası Mehdî vefat ettiğinde yaşı küçük olduğu için postnişin olamayan Muhammed İdris'tir. Onun şeyhliği döneminde (1933-1970) İngilizlerle ve İtalyanlarla antlaşma yapılmıştır. Muhammed İdris antlaşmalardan ötürü Ömer Muhtar tarafında çokça eleştirilmiş ve itibar kaybına uğramıştır.

Tarikatın İstanbul'a gelmesi ve devlet nezdinde tanınması Senûsî'nin, halifesi Şeyh Mahbûb'u 1856 yılında payitahta göndermesi ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde tarikat vergi ve yardım toplamakla yetkilendirilmiştir. Sonraki dönemde Mehdî, Sultan II. Abdulhamid Han tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Her ne kadar Mehdî davete icabet etmese de Sultan ile aralarında mektuplaşmalar ve hediyeleşmeler devam etmiştir. Özetle Senûsiliğin genel anlamda Osmanlı ile müspet ilişkiler geliştirdiği söylenebilir.

Senûsî tekkelerinde mütemadiyen hadis ve fıkıh dersleri yapılır ve Gazâlî'nin kitapları okunurdu. Bu durum tarikatın sünnet hassasiyetini ve şeriatla tarikatı meczetmeye çalıştıklarını göstermektedir. Muhammed es-Senûsî'ye göre tarikatın temeli tevbede sadakat, Allah'tan hakkıyla korkmak ve zühd, tul-i emeli terk ve amel-i salihe devamdır.

Senûsîliğin tasavvuf anlayışı, tarikatın nefsânî tarikatlar zümresinde telakki edilmesi gerektiğini göstermektedir. Zira nefsin yedi mertebesi üzerinden bir mücâhede anlayışı geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Her bir makamın zikri ve seyri Senûsî tarafından belirlenmiş olup Halvetîliğin izlerini taşımaktadır. Ayrıca tarikatta zühd düşüncesi, halvet ve uzlet uygulaması da yer almaktadır. Bu kadar hayatın içinde olan, sosyal hizmeti benimsemiş, siyasetten geri durmayan bir tarikatın müridlerine 40 gün süre ile halvet yaptırması da hayli ilgi çekicidir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu uygulama süreklilik arz etmemekte ve dervişlerin toplumda daha nitelikli ve olgun bir şekilde yer almaları gayesi ile bir defa uygulanmaktadır.

Senûsî'nin bazı tasavvufi konularda özgün yaklaşımlara sahip olduğu görülmektedir. Söz gelimi Hakk'ı talep eden insanları mukallidler, telvin ehli ve temkin ehli şeklinde üç grupta ele alması, veli de olsa ölen insanın tasarrufunun sona ereceğini düşünmesi, bununla birlikte türbelere tazimde bulunmanın yersizliği, mezhep farklılıklarının ortadan kaldırılmasını öngören yaklaşımı ve kendi bağlılarına telkin ettiği içtihatları örnek olarak zikredilebilir. Zira Senûsî'ye göre içtihat kapısını kapatmak, Müslümanları özgün tefekkürden alıkoyan ve zihinleri donuklaştıran bir yaklaşımdır. Fikirleri ve ıslahat düşüncesi ile hem dinî hem de sosyal hayatın tesisi için tasavvufu bir vasıta olarak değerlendirmesi Senûsî'nin bir şeyhten ziyade *ihya hareketi lideri* olarak görülmesine sebep olmuştur.

Senûsiyye tarikatında gösteriye dönüşen çalgılı zikir halkaları hoş görülmemekte, Ahmed b. İdris'in de uyguladığı hafî zikir tercih edilmektedir. Zikrin dua boyutu ve tefekküre sevk eden etkisi üzerinde çokça durulmaktadır. Senûsî dervişler genellikle sabah namazlarını müteakip diz üstü oturarak ve kalplerine nazar ederek zikrederler. Evradları Kuran tilaveti, istiğfar, tehlil, tekbir, salavat ve müridin durumuna göre sayısı üç yüz ile yirmi dört bin arasında değişecek şekilde "*La ilahe illallah Muhammedün Resulullah*" zikrinden müteşekkildir. Ayrıca tarikatın zikirleri arasında mübtedîler için üç yüz defa halvet ehli için iki bin defa okunmak suretiyle *salât-ı a'zamiyye*, *salât-ı fâtihiyye* ve *salât-ı ümmiyye* denilen salavatlar da bulunmaktadır.

Senûsiyye tarikatı faaliyet gösterdiği bölgelerde toplumsal barışı sağlamak, kabileler arası çekişmeleri engellemek ve güvenliği sağlamak konusunda ciddi gayret sarf etmiş, buna bağlı olarak serbest ticaret faaliyetlerinin önü açılmış ve iktisâdî kalkınma gerçekleşmiştir.

Senûsî tarikatı mensupları çocuklarını Mahzara adı verilen ilk mektebe göndermişler, onların hafız olmalarına ehemmiyet göstermişlerdir. Sonrasında ise tekkelerde alet ilimleri, dinî ilimler ve fen bilimlerine alanında eğitim vermişlerdir. Ayrıca tarikat Afrika'da dinî hayatın canlı ve diri tutulması, cehaletin engellenmesi amacıyla ücretsiz olarak kitap dağıtımını da önemsemişlerdir.

Senûsiler meslek sahibi olmayı hoş görmemişler, tekkelerinde haftada bir sanat dersi yapmışlar ve müridlerin el emeği ile geçinmesini temel ilke olarak kabul etmişlerdir. Bu ilkeye bağlı olarak tarikat adına yardım toplanmasını yasaklamışlardır. Her tekke şeyhinin ticaretle uğraşarak kendi iâşesini, tekkenin ve bölgesindeki muhtaçların ihtiyaçlarını gidermesi esas kabul edilmiştir.

Bütün bu nakiller ve değerlendirmeler muvacehesinde özetle şunları söylemek mümkündür. Senûsiyye tarikatı, İslam dünyasında siyasi buhranların arttığı ve Osmanlı'nın dağılmaya yüz tuttuğu on dokuzuncu yüzyılda, sömürge faaliyetlerine maruz kalan Kuzey Afrika'da dinî, tasavvufî, ictimâî, iktisâdî, siyasi ve askerî yönleriyle öne çıkan bir ıslahat ve ihya hareketi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Tebliğ çalışmaları, saf İslam itikadının benimsenmesine yönelik ilmî gayretleri ve bidatlere karşı sürdürdükleri mücadele dinî yönlerine taalluk etmektedir. Sünnet-i seniyyeye ittiba ile sosyal hayata katkı sağlayan müntesipler yetiştirme gayreti tasavvufî anlayışlarını yansıtmaktadır. Kabileler arası anlaşmazlıkların üstüne gitmeleri ve bölgenin güvenliğini sağlamaları ictimâî faaliyetlerindedir. Müridlerine el emeği ile geçinmeyi ve tekke şeyhlerine ticaretle meşgul olmalarını salık vermesi iktisâdî veçhelerine ışık tutan unsurlardır. Örgütlü yapısı ve idari hiyerarşiye sahip olması siyasi teşkilatlıklarının göstergesidir. Bölgenin sömürülmesine karşı tekkeleri üs ve haberleşme ağı olarak kullanmaları, düzenli orduya sahip olmaları askerî kimliklerini göstermektedir.

Kanaatimizce Senûsilik, buldukları coğrafya ve şartlar bağlamında *“sûfî ibnî'l-vakt, vaktin gereklerini yerine getirendir”* tanımının müesses ve müşahhas bir örneğidir.